

K dialektice objektivního a subjektivního ve společenských vědách

VLADIMÍR RUML

Ústav marxismu-leninismu ÚV KSČ, Praha

Ríjnové zasedání ÚV KSČ oprávněně zdůraznilo význam společenských věd pro poznání naší společnosti. Vždyť socialismus je prvním společenským zřízením v dějinách lidstva, které se rozvíjí na základě uvědomělého, plánovitého řízení společenských procesů. Uvědomělé řízení společenských procesů předpokládá rozvoj teoretického poznávání společenské skutečnosti. Naše socialistická společnost je tedy bezpodmínečně zainteresována na poznání zákonitosti vývoje společnosti, na rozvoji skutečně vědecké teorie společnosti.

Jednou z významných otázek filosofické teorie a metodologie společenských věd je koncepce historikomaterialistického determinismu.

Specifičnost společensko-historického pohybu je v tom, že přírodně historický proces vývoje společnosti se realizuje jako vzájemné působení objektu a subjektu. Dialektika objektu a subjektu v historickém vývoji vede k tomu, že subjektivní činnost je nutným zprostředkováním mezi objektivními stavy společnosti; že každá objektivně daná společensko-historická situace je jak výsledkem činnosti lidí, tak i objektivně daným východiskem další činnosti lidí.

Lenin, když určuje dějinný pohyb jako přírodně historický proces, nepopírá činnou stránku člověka a aktivitu subjektu v dějinném procesu. Smysl Leninovy teze je v tom, že člověk v každé konkrétní historické situaci jedná za určitých podmínek, jež jsou mu objektivně dány. To platí i o společenských procesech. Výsledek jednotlivé fáze lidské činnosti se totiž objektivizuje a je tedy pro další subjektivní činnost lidí už objektivním východiskem. Lenin plně docenil význam aktivní činnosti lidí v dějinném společenském procesu. Lenin soudil, že masy jsou schopny být aktivním tvůrcem nových společenských pořádků, a vysloužil si od ruských bernsteinovců označení blanquisty, který chce

subjektivními akcemi mas nahrazovat objektivní společenský proces.

Určení společensko-historického procesu jako přírodně historického procesu, jehož zvláštností je dialektika objektivního a subjektivního, vychází z toho, že *zákonitost přírody i společnosti má objektivní charakter*. Lenin píše: „Subjektivisté např., třebaže uznávali zákonitost historických jevů, nebyli s to podívat se na jejich evoluci jako na přírodně historický proces — a to právě proto, že zůstávali stát u společenských idejí a cílů člověka, aniž dovedli převést tyto ideje a cíle na materiální společenské vztahy.“¹ Objektivita zákonů přírody i společnosti má shodný charakter; jde o podstatné, obecné, opakovatelné vztahy materiálních jsoacen existujících nezávisle na vědomí.

Jak zákonitosti přírody, tak i zákonitosti společnosti mají objektivní charakter; zvláštnost společenských zákonů je v tom, že (více či méně) uvědomělé jednání lidí je právě formou, kterou se zákonitosti vývoje společnosti uplatňují. Po dlouhou etapu vývoje společnosti (v třídně antagonistických sociálně ekonomických formacích) se tyto zákony prosazují činností tříd, projevují se v třídním boji společnosti. Člověk je s to měnit své přírodní a společenské prostředí na základě poznání jeho zákonitostí. Z toho vyplývá, že zákony společenského vývoje nejsou jen součástí vnějších objektivních podmínek subjektivní činnosti člověka, nýbrž jsou také vnitřním obsahem jeho jednání. Jenom subjektivistické chápání činnosti člověka, které neuznává objektivní podmíněnost činnosti lidí (činnost člověka se jeví jako ničím nepodmíněná seberealizace člověka), vede k popření determinismu ve společenských procesech, přesněji řečeno, k popření specifického determinismu historicko-společenských procesů. *Společenská zákonitost tedy není absolutně vnější činností lidí, ani není pouhou vnitřní tendencí subjektivního jednání lidí. Společenská záko-*

¹ Lenin, V. I.: *Spisy* 1. Praha, Svoboda 1954, s. 77.

nitost je objektivním východiskem jednání lidí a v procesu lidské činnosti se stává vnitřní tendencí subjektivního jednání lidí.

Jak známo, byli někteří marxisté, kteří stavěli Leninovy názory na povahu historicko-spoločenského procesu proti názorům Marxe a Engelse. Tito „autentičtí marxisté“ zapomínali, že Marx a Engels již v *Německé ideologii* kritizovali Bauerovu mladohegelovskou filosofii kritického sebeuvědomění, Hessovu filosofii činu a názory pravých socialistů, kteří ztotožňovali bytí člověka s jeho praktickou činností. Marx a Engels píší: „Náš autor nám neprozřetelně prozrazuje, že je to činnost, která není určována věcmi mimo nás, tj. actus purus, čistá absolutní činnost, která není nic než činnost a nakonec znamená zase jen iluzi o „čistém myšlení“.“²

„Autentičtí marxisté“ se vracejí ještě před Hegela a představují ve svých koncepcích člověka jako demiurga skutečnosti. V těchto koncepcích — ale jen v těchto koncepcích — je možné osvobození lidstva provést pouhým slovem, bez reálného společenského pohybu mas, bez organizátorské činnosti komunistické strany, bez respektování objektivní logiky společenského vývoje. Podstatným rysem tvůrčí praktické činnosti člověka je však právě skutečnost, že jde o činnost, při níž subjekt je s to odhalit objektivní podmíněnost vlastního jednání a objektivní význam výsledků svého společenského jednání.

Dialektika objektivního a subjektivního je nezbytným prvkem marxistické koncepce. Naproti tomu pro řadu směrů soudobé buržazní filosofie je charakteristická okolnost, že subjekt je pro ně hranicí světa. Takové určení se očividně vztahuje na machismus a empiriokriticismus, kde jsou elementy smyslové zkušenosti poslední daností. Toto určení však platí i pro logický pozitivismus, který považuje otázku objektivního základu obsahu vědomí za nesmyslnou. Subjektivistický koncept poznávacího procesu a verifikace jeho výsledků je v úzké souvislosti s antihistorismem a formalismem v teorii poznání. Konečně i sám vývoj logického pozitivismu dokázal nereálnost filosofického úsilí těch pozitivistů, kteří se domnívali, že obsah poznání je možné redukovat na výroky o tom, co je bezprostředně dáno. Původní striktní formulace empiristického redukcionismu

byly postupně nahrazovány formulacemi „liberálnějšími“. Stejně tak nebyl realizován koncept fyzikalismu. To všechno je důsledkem toho, že předmětný svět zmizel z horizontu pozitivistické gnoseologie.

Pozitivistická jednostrannost je zřejmá patrná v behaviorismu a jeho přístupu k lidskému „chování“. Popření objektivního základu lidské činnosti vede k fenomenalistickému, deskriptivnímu konceptu lidského chování. Fenomenalistický popis lidského chování je v této koncepci nepřekročitelnou gnoseologickou závorou, která znemožňuje odhalení objektivních zákonitostí společenského pohybu jako základu lidské aktivity, jako základu tendencí lidského chování.

V řadě existencialistických koncepcí se filosofická problematika redukuje na problematiku antropologickou. Praxe pak vystupuje jako sféra bytí člověka, jako podstata člověka. I pak je nepřipustný její „transcensus“ za bezprostřední činnost člověka. V těchto koncepcích je člověk zbaven své skutečné předmětnosti; problematika člověka jako souhrnu společenských vztahů, jako jednoty předmětnosti a praktické činnosti, dialektika objektivního a subjektivního v praktické a poznávací činnosti člověka je vykazována za rámec teoretického konceptu. Současně dochází k ideální humanizaci světa člověkem; skutečnost nemá vlastní bytí nezávislé na člověku. Teorie bytí je v rámci těchto filosofických koncepcí projekcí určení člověka do skutečnosti; jednotlivé vlastnosti člověka jsou prohlašovány za vlastnosti skutečnosti, jednotlivé stavy člověka jsou „transponovány“ jako stavy skutečnosti.

Ve zmíněných koncepcích se izolované vzaté abstraktní individuum stává mírou skutečnosti. Tento svérázný subjektivismus vede k tomu, že sebeprojece individua rozhoduje o rozumnosti nebo nerozumnosti skutečnosti. Individualistická subjektivistická kritika plodí pak utopické a eschatologické představy o vývoji skutečnosti, zvláště pak společenské. Skutečně kritickou však nemůže být taková teorie společnosti a skutečnosti, která se programově vzdává odhalení objektivní podmíněnosti postavení člověka ve světě a společnosti. Programová rezignace na zkoumání těchto momentů vede k utopizaci cílů lidského konání na jedné straně a

² Marx, K. — Engels, B.: *Spisy* 3. Praha. SNPL 1958, s. 475—6.

k reprodukci prvků apologetiky reakční kapitalistické společnosti na straně druhé.

Praxe člověka vystupuje v tomto teoretickém konceptu jen jako objektivace subjektu, objekt je pak vysvětlován jako jsoucnost, které je jen výsledkem činnosti člověka. Z toho vyplývá, že praxe je interpretována jako nemateriální činnost. Tento přístup je pak spojen se zabsolutněním projektu, tedy ideje, jejíž praktickou materializací se přeměňuje svět. Není tedy nikterak nahodilé, že tzv. filosofové praxe popírají dialektikomaterialistickou teorii odrazu, že odraz chápou jako pasivní kopii hmotné skutečnosti ve vědomí lidí, popírající cílevědomý charakter odrazu. Kategorie odrazu je spojena s uznáním objektivní podmíněnosti obsahu vědomí subjektu; kategorie projektu se v těchto koncepcích interpretuje jen jako subjektivní ideální přesahování dané konkrétní situace.

K subjektivistickým závěrům vedou také koncepce, které popírají dialektiku přírody. Dialektika podle těchto koncepcí začíná tam, kde je vzájemné působení objektu a subjektu; dialektika je tedy podle těchto koncepcí vlastní jen společenským procesům. Tak dochází k nepravdivé interpretaci společenského vývoje. Dialektický vývoj přírody je historickým předpokladem vzniku společnosti a v důsledku toho i logickým předpokladem pravdivého poznání společenského vývoje. Dialektika přírody i společnosti, objektivní dialektika, historicky i logicky předchází subjektivní dialektice.

Subjektivistický přístup je charakteristický i pro některé existencialistické koncepce. Pro sartrovský existencialismus je svoboda ontologickou charakteristikou člověka, již se lidské bytí liší od všech ostatních. Z těchto pozic se vede boj proti tzv. racionalistickému substancialismu. Tento koncept je charakterizován existencialisty tak, že člověk není autonomní bytostí, poněvadž základním určením člověka je především to, že jeho prostřednictvím dochází k sebeuvědomění substance. Současně se racionalistickému substancialismu připisuje striktní determinismus, který vylučuje autentičnost lidského bytí. Člověk je nepochybně jsoucnost zvláštního druhu. Specifičnost lidského bytí však nelze odhalit, popíráme-li objektivní základy jednoty světa a člověka, tak jak se projevuje

především prostřednictvím praktické činnosti lidí.

Soudobé pozitivistické koncepce implikují i přístup ke zkoumání společenských procesů. Často zdůvodňují sociální inženýrství jako zvláštní druh činnosti, jež nepolitickými prostředky zlepšuje stav společnosti, aniž usiluje o podstatnou změnu kapitalistického společenského řádu. Jde v podstatě o poznání techniky lidského jednání, jehož cíle nejsou předmětem zkoumání. Snaha pochopit společnost jako celek se charakterizuje jako jednostranný esencialismus, jako nepřipustné zobecnění, které má mimovědeckou povahu. Úsilí o kvalitativní přeměnu společnosti se pak považuje za utopismus vyplývající ze zabsolutnění obecného v dějinách lidstva.

V našich podmínkách se pozitivistické tendence projeví v přehánění významu formalizujících procedur ve vědě. „Zapomínalo se“, že neexistuje čistě formální postup ve vědě, že každá procedura vychází z určité obsažné hypotézy a že získané výsledky jsou teoreticky interpretovány. „Zapomínalo se“ na zvláštní povahu vědeckého faktu, který není něčím zcela diskrétním, není nějakou „atomární“ skutečností, jak si to často představují pozitivisté.

V koncepcích společnosti jako celku docházelo k přecenění významu techniky. Technika byla tradována jako téměř výlučný činitel dynamiky společnosti. Z vývoje techniky byly vyvozovány bezprostřední závěry pro řízení společenských procesů. Někteří autoři nebrali v úvahu, že řízení musí odpovídat specifičnosti společenských procesů, že metoda řízení musí být v jednotě se specifickými zákonitostmi společnosti, resp. té které oblasti společenského života.

Filosoficko-sociologický antropologizující individualismus byl neoddelitelným momentem koncepcí, které hlásaly indeterminismus v chápání společenských procesů a vytvářely ideologickou svatozář maloburžoazní živelnosti. Společnost byla z tohoto hlediska nazírána jako vnější zábrana seberealizace individua. Nečiní se rozdíl mezi společností založenou na vykořisťování a útlaku a mezi společností, která realizuje principy socialistického humanismu. S těmito koncepcemi je spojeno nepravdivé chápání povahy společenských

vztahů. Jejich přívrženci „zapomínají“ na to, že zvěcnění společenských vztahů je spojeno se soukromým vlastnictvím výrobních prostředků a živelným působením společenských zákonů, s odcizením; zapomínají, že začátkem překonání tohoto stavu je socialistická revoluce.

Do teoretického konceptu filosoficko-sociologického antropologizujícího individualismu spadá i jednostranný antiinstitucionalismus. V jeho pojetí zůstávají instituce ve všech společenských podmínkách člověku vnější a jeho činnosti zpravidla nepřátelské. Jednostranný antiinstitucionalismus nečiní rozdíl mezi mocí protilidovou a mocí lidu, mezi typem státu ovládaného zájmy monopolů a typem státu, jehož organizačním principem je demokratický centralismus.

* * *

Důležitou otázkou teorie společnosti je zkoumání objektivních zákonitostí společenského pohybu. Při tomto zkoumání je třeba postihnout jak obecné zákonitosti společenského vývoje, tak i specifické zákonitosti jednotlivých sociálně ekonomických formací, jejich vzájemného působení. Bez respektování dialektiky obecného a zvláštního nemohou být teoreticky reprodukována podstatná určení reálného pohybu společnosti.

Zkoumání společnosti a jejího pohybu se realizuje na rozdílných úrovních. Zkoumá se jak vývoj společnosti jako celku, tak vývoje jejích jednotlivých subsystémů. Lidské jednání je objektivně podmíněno nejenom zákonitostmi působícími v makrodimenzi celé společnosti, ale i zákonitostmi specifickými pro jednotlivé oblasti společenské skutečnosti. Relativně úplná rekonstrukce objektivní podmíněnosti činnosti subjektu vyžaduje i postihu zvláš-

ností jednotlivých konkrétních historických situací, v nichž působí i momenty, jež z hlediska vývoje společnosti jako celku nejsou podstatné.

Vzhledem k charakteru společenského pohybu je bezpodmínečně nutné zkoumat i reálný subjekt společenské činnosti, jeho vnitřní strukturu a obsah jeho vědomí. Jak známo, shoda mezi požadavky působení zákonů společnosti a jednáním lidí nenastává automaticky; subjekt jedná v určité konkrétní situaci a zároveň ji reálně přesahuje. Stupeň uvědomění lidí v socialistických společenských podmínkách je jedním z činitelů podmiňujících uvědomělé využívání poznanych zákonů společenského pohybu víceméně v měřítku celé společnosti.

Marxisticko-leninská metoda zkoumání musí být zaměřena na vnitřní a vnější momenty společenské činnosti lidí, včetně jejích činnosti poznávací. Tak např. vědu je třeba zkoumat v jednotě gnoseologických i sociologických momentů — jako specifický odraz objektivní skutečnosti ve vědomí subjektu, jako určitou formu činnosti. Při hodnocení určité společenské činnosti nemůžeme abstrahovat od úrovně poznání jednajícího subjektu.

Zkoumání společenského pohybu zahrnuje jednotu logicko-teoretické a historické dimenze. Čím všestranněji známe historii předmětu zkoumání, tím pravdivěji můžeme poznat sám předmět poznání, jeho strukturu, jeho jednotlivá určení. A znalost objektivní podstaty zkoumané skutečnosti je gnoseologicko-metodologickým předpokladem pravdivé reprodukce reálné historie předmětu. Jednota logické a historické dimenze je nezbytná pro komplexní přístup ke zkoumané oblasti společenské skutečnosti.